

Felsefe ve Eleştirel Düşünme¹

Philosophy and Critical Thinking

Senar ALKIN-ŞAHİN², Nihal TUNCA³

Özet: Felsefenin kurallarını-kaygılarını tanımadan, felsefenin yöntemlerine başvurmadan, felsefi tutuma ilişkin farkındalık yaratmadan eleştirel düşünen bireyler yetiştirmek güçtür. (Eleştirel) düşünme eğitiminin işlevselliği kazanmasında; bu eğitimin, felsefenin unsurlarına ilişkin bilgisi ve farkındalığı olan, felsefi tutumun ve düşüncenin özelliklerini bilen öğretmenler tarafından yürütülmesi önemlidir. Bu iddianın kuramsal olarak temellendirilmesi gereksiniminden hareketle, bu çalışmada, felsefenin unsurları ile eleştirel düşünme arasındaki ilişkinin tartışılması amaçlanmıştır. Bu bağlamda çalışmada, önce “felsefe - eleştirel düşünme”, “bilge – eleştirel düşünür” kavramları arasındaki ilişki konu edilmiştir. Ardından ise “felsefe” ve “eleştirel düşünme” kavramlarının kesişim kümesinde yer alan alt kavramlardan hareket edilerek, felsefenin-felsefi düşüncenin, eleştirel düşünmenin geliştirilmesiyle doğrudan ilişkili olan kurallarına, yöntemlerine ve kaygılarına açıklık getirilmiştir.

Anahtar sözcükler: Felsefe, düşünme eğitimi dersi, eleştirel düşünme, eleştirel düşünür, bilge

Abstract: Without knowing the rules and concerns of philosophy, administering its methods, and raising the awareness of philosophical attitude, it is very difficult to educate individuals who can think critically. For critical thinking to be functional, critical thinking instruction should be given by teachers who are knowledgeable and conscious about the elements of this philosophy and know the features of philosophical attitude and thinking. On the basis of the assumption that the theoretical basis of this claim should be laid, the current study aims to discuss the relationship between the elements of philosophy and critical thinking. In this regard, first, the relationship between the concepts of philosophy and critical thinking and knowledge and critical thinker is discussed. Then, based on the sub-concepts included in the intersection set of the concepts of philosophy and critical thinking, principles, methods and concerns of philosophy-philosophical thinking directly related to the development of critical thinking are highlighted.

Keywords: Philosophy, thinking training course, critical thinking, critical thinker, sophisticated

1. GİRİŞ

Bugün dünyada bireylerin ya da toplumların yaşadıkları pek çok sorunun çözümü, sahip oldukları ve işe koştuıkları düşünme becerileriyle ilişkilidir. Neyi düşünmesi, neye inanması, ne yönde karar vermesi, nasıl davranması hatta neye gülmesi gerektiği konusunda bir otorite figürüne bağımlı olan, eleştirel düşünmeyen, sorgulamayan bireylerden; kendilerini, toplumu ya da evreni anlamaları beklenemez. Bireylerin, yaşamı sorgulamaları; doğruyu ve yanlış ayırt etmeleri; gittikçe artan ve bu oranda kirlenen bilgiyi, sunulan iddia ve önermeleri eleştiri süzgecinden geçirmeleri; yargılarında dürüst olmaları; görüşlerini sağlam gerekçelerle desteklemeleri; otorite bağımlılığından kurtulmaları ise ancak akıllarını kullanmaları ile olanaklıdır. Bu da bireylerin zihinsel süreçleri ile ilgilidir ve doğrudan (eleştirel) düşünme becerilerini akla getirmektedir.

¹ Bu çalışma, iki program geliştirme uzmanının, “felsefi ve eleştirel düşünme” çabası ve merakının ürünüdür. Çalışmanın yapılandırılması sürecinde verdiği destekten ve felsefe alanyazınına ilişkin yönlendirmelerinden dolayı Doç. Dr. Hakan Gündoğdu’ya teşekkür ederiz.

² Dr., Dumlupınar Üniversitesi Eğitim Fakültesi, e-posta: senar35@gmail.com

³ Dr., Dumlupınar Üniversitesi Eğitim Fakültesi, e-posta: tuncanihal@gmail.com

Bireylerde (eleştirel) düşünme becerilerinin geliştirilmesini etkileyen çok sayıda değişken vardır. Bu değişkenlerden okul, planlı programlı olması ve (eleştirel) düşünme becerilerinin geliştirilmesini rastlantısallıktan kurtarması açısından diğer değişkenler içinde oldukça önemli bir yere sahiptir. Bugün okullarda, 12 yıllık zorunlu eğitim kapsamında, öğrencilerde doğrudan düşünme becerilerinin geliştirilmesini hedefleyen iki temel ders vardır. Bunlardan biri 11. Sınıfta okutulan 2 saatlik zorunlu “felsefe” dersidir. Diğer ise ilköğretim kurumlarında “düşünme eğitimi” dersidir ki, ilk çerçevesi 2006 yılında çizilmiş; ardından Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı’nın 14.07.2005 tarih ve 192 sayılı kararıyla seçmeli ders olarak 6-7-8. Sınıflarda birer saat okutulabileceği (Eğitim Sen, 2011); bugün ise 28.05.2013 tarih ve 22 sayılı kararıyla 2013-2014 öğretim yılından itibaren 5. ve 6. sınıflardan başlamak ve kademeli olarak uygulanmak üzere kabul edilen ilköğretim okulları haftalık ders çizelgesinde seçmeli ders olarak 7-8. Sınıflarda ikişer saat okutulabileceği (MEB, 2014) karara bağlanmıştır.

Alanyazında felsefe öğretimine-felsefe dersine ilişkin sınırlı sayıda yapılan araştırma içinde, ne yazık ki felsefeyi, (eleştirel) düşünmeyi kazandırması bağlamında konu edinen çalışma sayısı yok denecek kadar azdır (Bozoğlu, 2008). Buna bağlı olarak, Türkiye’de felsefe dersinin eleştirel düşünme becerilerini kazandırma durumuna ilişkin ampirik araştırma bulguları oldukça sınırlıdır. Bununla birlikte pek çok araştırmacı, felsefe eğitimini, genel olarak düşünmeyi, özelden ise eleştirel düşünmeyi kazandırmadığı yönünde eleştirmektedir (Onosko, 1991; Arpaçay, 1999; Dombaycı, 2002; Direk, 2004; Küçükkurt, 2006; Bozoğlu, 2008; Dombaycı, 2008; Kefeli ve Kara, 2008; Günay, 2011; Kızıltan, 2012). Araştırmacıların bu görüşlerine sundukları gerekçeler ise genel olarak (1) öğretim programlarının eleştirel düşünmenin kazandırılmasını hedeflemekten uzak olması, (2) ders için ayrılan sürenin yetersiz olması, (3) ders kitaplarının, felsefenin temel problemlerinden hareket ederek genelde pek çok filozofun görüşlerini sıralayan bir içeriğe sahip olması, (4) buna bağlı olarak dersin öğretmenler tarafından “bilgi aktarımı”, öğrenciler tarafından “ezber yapma” olarak görülmesi, (5) dersin öğrenme-öğretme sürecinde işe koşulan öğretim ilke, yöntem ve tekniklerinin eleştirel düşünmeyi kazandırmaya hizmet etmemesi, (6) ilk ve ortaöğretimde, yorumlama, düşünme, fikir üretme gibi becerilerini geliştiremeyen, bilginin doğruluğunu sorgulamayan öğrencilerin ortaöğretimin son yıllarında karşılaştıkları geç kalınmış felsefe dersiyle ilgili bir fikir oluşturamamalarıdır. Felsefe bir “düşünme işi” olduğu halde, öğrencileri üst düzey düşünmekten çok “ezber yapmaya” zorlayan bir felsefe dersinden; ortaöğretimin son yıllarına kadar öğretmenleri ya da ders kitapları tarafından sunulan bilgileri dogmatik biçimde almış, sorgulamamayı alışkanlık halinde getirmiş öğrencilerden, eleştirel düşünme, sorgulama ve felsefi bir tutuma sahip olma gibi özelliklerin beklenmesi güçtür (Direk, 2004; Kefeli ve Kara, 2008).

Bu güçlük, bazı araştırma sonuçlarına, öğrencilerin felsefe dersini sevmedikleri; felsefeye ilgi duymadıkları; felsefe dersindeki tartışmaların gelişimlerine katkıda bulunduğuna inanmadıkları (Küçükkurt, 2006); felsefe dersinde eleştirel düşünme becerilerinin kazandırılması konusunda kararsız oldukları; kendilerini düşünmeye yönlendiren soruların sorulmasını, bir soruna ilişkin farklı çözümler üretmelerini, görüşler arasında önemli benzerlik ve farklılıkları bulmalarını, derste görüşler sorgulanırken tarafsız yaklaşımlarının sağlanmasını yeterli görmedikleri (Bozoğlu, 2008) biçiminde yansımaktadır.

Yine alanyazında düşünme eğitimi dersini konu edinen çalışma sayısı da oldukça sınırlıdır (Keskin, 2009). Bu bağlamda ders, uygulama sürecine ilişkin alınan kararlardaki karmaşıklık; zorunlu olmaması; seçmeli bir ders olmasına bağlı olarak devlet okullarında bu dersin seçilmemesi; seçilen az sayıdaki okulda branşı dikkate alınmaksızın (Müzik, Türkçe, Matematik vb.) norm kadro mağduru öğretmenler tarafından yürütülmesi, felsefe öğretmenleri tarafından yürütülmemesi gibi nedenlere bağlı olarak eleştirilmektedir (Eğitim Sen, 2011). Özellikle felsefe öğretimiyle ilgili sivil toplum kuruluşlarının, eğitim sendikalarının ve üniversitelerin, düşünme eğitimi dersinin programlarda zorunlu olarak yer almamasına ve felsefe öğretmenleri tarafından yürütülmemesine

tepki gösterdikleri bilinmektedir (Ülger, 2012). Alanyazında felsefe dışındaki diğer farklı branş öğretmenlerinin düşünmeyi ya da özel olarak eleştirel düşünmeyi kazandırma yeterliliklerine ilişkin ulaşılan olumsuz sonuçlar da söz konusu eleştiriyi desteklemektedir (Serdar, 1998; Gelen, 2002; Şengül, 2007; Alkın, 2012).

Eleştirel düşünmenin geliştirilmesine hizmet eden bu iki dersin 12 yıllık zorunlu eğitimin içine yerleştirildikleri sınıf düzeyleri ve sınırlı olmakla birlikte her iki derse yöneltilen eleştiriler dikkate alındığında şu sorular akla gelmektedir: “Düşünme eğitiminin felsefe eğitiminden bağımsız olması; öğrencilerin felsefe ile karşılaşmadan, (ilgili konuda hizmet öncesi ve hizmet içi eğitimi almayan Müzik, Türkçe, Matematik öğretmenleri tarafından yürütülen) düşünme eğitimi dersi ile ortaokulun son sınıflarında karşılaşmaları, onların hem gerçek bir eleştirel düşünür olmalarının hem de felsefi bir tutumu benimsemelerinin önünde bir engel değil midir?”, “Felsefenin temelinde eleştirel ve mantıklı düşünmenin olduğu, üstelik felsefenin, düşünmeyi, hem konu hem de araştırma yöntemi olarak ele aldığı (Beyer, 1990) dikkate alındığında, okullarda felsefeye ve eleştirel düşünmeye ilişkin verilen eğitim birbirinden ayrılabilir mi?”, “Çocuklarda, felsefi düşünmenin ve felsefi tutumun özelliklerine, felsefi çalışmaların kural ve yöntemlerine, felsefenin kuramsal kaygılarına ilişkin farkındalık yaratmadan düşünme eğitimi gerçekleştirilebilir mi ve söz konusu farkındalık felsefe bilgisi olmayan öğretmenler tarafından yaratılabilir mi?”, “Felsefenin kural, yöntem, ilke ve kaygılarının, öğrencilerde düşünmenin geliştirilmesiyle doğrudan ilişkili olduğu dikkate alındığında, eleştirel düşünmeyi merkezine almayan bir felsefe eğitimi ya da felsefi tutumu merkezine almayan bir eleştirel düşünme eğitimi gerçek hedefine ne kadar ulaşabilir?”

Bütün bu soruların iyi uygulama örneği bağlamındaki yanıtı, 1970’li yıllarda Matthews Lipman ve Ann Sharp tarafından geliştirilen ve çocukların felsefe yapmalarını (Marashi, 2008); neden-sonuç ilişkisi kurmalarını, kendileri için önemli olan kavramlar üzerinde düşünerek yargıda bulunmalarını (Lipman, 1991), tartışma sürecinde birbirlerini dinlemelerini, birbirlerine sorular sormalarını ve sorulara ilişkin görüşlerini özgürce ifade etmelerini (Vansielegem, 2005) hedefleyen “Çocuklar için Felsefe” uygulamalarında bulunabilir. Bugün felsefe-düşünme eğitimine ilişkin iyi uygulama örneği olarak gösterilebilecek Çocuklar için Felsefe yaklaşımı, dünyada elliden fazla ülkede okul öncesi ya da ilköğretimden başlayarak uygulanmaktadır (Marashi, 2008; Eğitim Sen, 2011).

Gerçek bir düşünme eğitimi “çocuğun doğasındaki duygular ile filozoflar arasındaki temel bağın koparılmamasını” gerektirmektedir (Kefeli ve Kara, 2008). Çocukların gelecekte daha esnek ve etkin düşünebilen bireylere dönüşebilmeleri ancak çocukların doğasında bulunan merak ve keşfetme arzusunun felsefe ile bütünleştirilmesine bağlıdır (Lipman, 1981). Çünkü felsefedeki “muhakeme, eleştirel yargılama, ölçüt, bakış açısı, karşılıklı konuşma ve eğilimler” gibi bazı unsurlar bireylerin düşünmelerini geliştirmeye doğrudan ilişkilidir (Beyer, 1990). Bu bağlamda felsefenin kurallarını-kaygılarını tanımadan, felsefenin yöntemlerine başvurmadan, felsefi tutuma ilişkin farkındalık yaratmadan eleştirel düşünen bireyler yetiştirmenin güç olduğu söylenebilir. (Eleştirel) düşünme eğitiminin işlevsellik kazanmasında; bu eğitimin, felsefenin unsurlarına ilişkin bilgisi ve farkındalığı olan, felsefi tutumun ve düşüncenin özelliklerini bilen ve hayatına geçiren öğretmenler tarafından yürütülmesi önemlidir. Bu iddianın kuramsal olarak temellendirilmesi gereksiniminden hareketle, bu çalışmada, felsefenin unsurları ile eleştirel düşünme arasındaki ilişkinin tartışılması amaçlanmıştır. Bu bağlamda çalışmada, önce “felsefe - eleştirel düşünme”, “bilge – eleştirel düşünür” kavramları üzerinde durulmuştur. Ardından ise “felsefe” ve “eleştirel düşünme” kavramlarının kesişim kümesinde yer alan alt kavramlardan hareket edilerek felsefenin-felsefi düşüncenin, eleştirel düşünmenin geliştirilmesiyle doğrudan ilişkili olan kurallarına, yöntemlerine ve kaygılarına açıklık getirilmiştir. Felsefenin unsurlarına ilişkin yapılan kuramsal açıklamaların, eleştirel düşünme eğitiminin kuramsal alt yapısına ışık tutması umulmaktadır.

Felsefe ve Eleştirel Düşünme

Felsefe hakkında kesin bir şey söylemek, üzerinde hem fikir olunan bir tanım yapabilmek güçtür. Bununla birlikte felsefeyle uğraşan herkes, her dönemde, Çotuksöken'in (2001) ifadesiyle "felsefenin, aklı; eleştiriyi; çok yönlü, irdeleyici düşünmeyi" temsil ettiğini kabul etmektedir (Çotuksöken, 2001). Diğer bir deyişle, felsefeyle uğraşanların felsefeye ilişkin üzerinde hem fikir olduğu nokta, felsefenin eleştirme, sorgulama ve düşünme etkinliği olduğudur.

Cevizci'ye (2010) göre felsefe, düşünmeye ve sorgulamaya dayalı bir etkinliktir. Felsefe "büyük sorular" ve sorunlar üzerine eleştirel, sorgulayıcı, derinlemesine ve sistemli düşünme olarak tanımlanabilir. Felsefi düşünme, her şeye sorgulayarak felsefi bir tutumla yaklaşmadır. Felsefe, "eleştirel ve özgür düşünme etkinliği", "tutarlı bir düşünce yönelimi" ya da "sorgulamaktan ve şaşkınlıktan kaynaklanan bir düşünme sanatı"dır. Ülken'in ifadesiyle felsefe, "bir eleştirme ve tespit etme faaliyetidir" (Ülken, 2010). Bolay (2007) felsefenin, derinliğine düşünmeyi, sorgulamayı ve eleştirel düşünmeyi içerdiğine işaret etmektedir. Yine Gökberk (1990) felsefi düşünüşün, kuşkucu, irdeleyici, çözümleyici, eleştirici, çok yönlü bir düşünüş biçimi olduğunu vurgulamaktadır. Benzer bir biçimde Arslan (2005) ve Cevizci (2010) de felsefi düşüncenin, eleştirel bir düşünce olduğunu; araştırmaya, sorgulamaya ve eleştirel bir tavra dayandığını; kendisine veri olarak ele aldığı her türlü malzemeyi aklın eleştiri süzgecinden geçirdiğini belirtmektedir (Arslan, 2005; Cevizci, 2010). Felsefe; doğa, insan, ahlak, toplum, dil, bilgi, sanat, din, bilim, politika, hukuk, devlet gibi konulara getirilen genel/evrensel açıklamalar karşısında kuşkucu ve eleştirel bir düşünce çabasıdır. Bu bağlamda felsefe, varlık ve evren üzerine en geniş kapsamda sistematize edilmiş düşünce yapılarının tahribine ve hatta yıkılmasına yol açan septik/eleştirel bir düşünsel tutumun yeşerip serpilebildiği bir alandır (Günay, 2004).

Felsefe üretmek, felsefe yapmak; sistemli düşüncelerin irdelenmesini, çözümlenmesini, temellendirmesini, kısaca sorgulanmasını içermektedir (Topses, 1999). Felsefe yapmak; sorular sorarak, düşünceleri tartışıp test ederek, aleyhlerindeki olası deliller üzerinde düşünerek ve kavramların gerçekte nasıl iş gördüğünü sorgulayarak gerçekleşmektedir. Böylece felsefe, üzerinde fazla düşünülmeyen kullanılan alışlageldik fikirleri anlamaya ve sorgulamaya çalışmaktadır (Nagel, 2004). Bu süreçte felsefe, kendi kural ve yöntemleri ile eleştirel düşünmenin can alıcı ilkelerini ilişkilendirerek, düşünmeyi kısıktır ve farklı konulardaki sorunları keşfeder. Felsefe ile düşünmek, eleştirel ve kurallı düşünmeyi, eleştirel düşünmenin ilkelerini işe koşmayı, kendini açık ve anlaşılır bir biçimde ifade edebilmeyi gerektirmektedir (Honer ve Hunt, 1996; Horner ve Westacott, 2001). Eleştirel düşünmenin ilkelerinin uygulandığı bir düşünme eylemi, bireye, her an her şeyin değiştiğinin ilan edildiği, hiçbir şeyin yenilik kadar kolay eskimediği bir çağda, ayağını basabileceği sağlam bir zeminin hala var olduğu duygusunu yaşatır (Horner ve Westacott, 2001). Felsefe yapmanın, felsefeyi kavramanın niteliğini özgür ve yaratıcı düşünmeyle ilişkilendiren Jaspers'a göre (1997) "felsefe yapan, düşüncelerini dogmalar düzeyine indirmez, onların emrine girmez, o düşüncelerinin efendisidir" (Jaspers, 1997). Çünkü felsefe, nesnel gerçekliğin hemen her boyutunda olup bitenler üzerinde gerçekleştirdiği sorgulamasını, çok yönlü, kuşkulu ve derinlemesine düşünce biçimini, çözümleyici ve irdemeci yaklaşımını işe koşarak sürdürmektedir (Mengüşoğlu, 1985).

"Eleştirel" sözcüğü (critical); Yunanca yargılama, ayırt etme, değerlendirme anlamlarına gelen "kritikos" sözcüğünden türetilmiştir. Eleştirel düşünme kavramı, önceleri, "felsefe aracılığı ile davranışlara rehberlik etmeyi amaçlayan mantıklı düşünme", "olayların doğru biçimde tanımlanması" biçiminde anlaşılmıştır (Kaya 1997). Kavram, 1980'lerden sonra daha kapsamlı biçimde tanımlanmaya çalışılsa da, bugün hala pek çok uygulamacı ve araştırmacı tarafından, karmaşık, tartışmalı ve araştırılması zor bir düşünme biçimi olarak nitelendirilmekte (Abrami ve diğ., 2008); başta felsefe olmak üzere farklı disiplinler tarafından tanımlanmaya çalışılmasının bir sonucu olarak üzerinde hem fikir olunan bir tanıma ulaşamamaktadır (Şahinel, 2002).

Türkçe alanyazında kavrama ilişkin kapsamlı bir tanım yapmaya çalışan Yıldırım (1997) eleştirel düşünmeyi, ölçülü bir kuşkuculuk içinde; bir konuya ilişkin görüşü, savı, açıklamayı ya da değer yargısını, bir davranışı, bir durumu, bir yapıtı ya da oluşumu; kendisine özgü ölçütlere başvurarak; doğruluk ya da geçerlilik açısından nesnel ve ussal bir yaklaşımla irdeleme yeteneği olarak görmektedir. Gündoğdu'ya (2009) göre ise eleştirel düşünme, açıklık-seçiklik, tutarlılık, mantıklılık, kuşkuculuk gibi bazı ölçütler temelinde; nedenlerin ve kanıtların aranmasını önemseyen; tutarlı ve mantıklı sonuçlara ve yargılara ulaşılmasını amaçlayan; araştırma temelli, derin düşünme becerisi, eğilimi ve alışkanlığını içeren; problem çözme becerisine bağlı olarak sürekli değişmeye ve kendi kendini düzeltmeye açık olan bir düşünmedir.

Batı alanyazınında eleştirel düşünmeye ilişkin öncü çalışmalarıyla tanınan Watson ve Glasser'a (1980) göre eleştirel düşünme; problem çözmeyi, sorgulamayı ve araştırmayı kapsamakta ve "geçerli çıkarımlar yapabilme, varsayımların farkına varma, yorumlama ve değerlendirme" gibi zihinsel süreçlerin toplamından oluşmaktadır (Akt. Beckett, 1996). Ennis (1985) eleştirel düşünmenin yargılamayı, bilginin geliştirilmesini ve sorgulamayı içeren; ne yapılacağına, neye inanılacağına karar vermeye odaklanmış yansıtıcı ve mantıklı düşünme olduğunu belirtmektedir. Paul ve Scriven (1987), eleştirel düşünmeyi; kaynağı gözlem, deneyim, yansıtma, akıl yürütme ya da bireyler arası iletişim olan bilginin, kavramsallaştırılması, uygulanması, analiz edilmesi, sentezlenmesi ve değerlendirilmesi süreci olarak tanımlamışlardır. Jonassen'a (2000) göre eleştirel düşünme, bilginin, değerlendirme, analiz ve ilişki kurma becerileri esas alınarak, anlamlı ve kullanışlı bir biçimde yeniden düzenlenmesi sürecidir (Jonassen, 2000) Bunun yanında, eleştirel düşünme, gözlem ve bilgiye dayanarak sonuçlara ulaşma (Paul, 1991); zihinsel disiplin içinde düşünme üzerine düşünme sanatı (Paul, 2005); nasılı ve niçini sorgulama süreci (Branch, 2000) olarak da görülmektedir. Eleştirel düşünme; yorumların, çıkarımların, analizlerin ve değerlendirmelerin yanında delillerin, kavramların, yöntemlerin, ölçütlerin ve bağlamların açıklanmasıyla bir amaç doğrultusunda yargıda bulunma ve karar vermedir (Facione, 2004).

"Bilge" ve "Eleştirel Düşünür"

Farklı zihinsel ve duyuşsal özellikler ön plana çıkarılarak yapılan bu tanımlarla birlikte "eleştirel düşünme kavramının, Sokrates'e kadar dayandığını" (Kaya 1997) dikkatten kaçırmamak gerekir. Sokrates milattan önce beşinci yüzyıl Atinasında, sadece kendi çıkarlarını ve mutluluklarını düşünen, başkalarına ve toplumlarına karşı rol ve sorumluluklarını unutmuş insanların yarattığı ahlaki krizi, bir filozof olarak, eleştirel düşünme ile çözmüştür. Diğer bir ifadeyle Sokrates, içinde yaşadığı toplumun sorununu, insanlara zihninde belli yanıtlar ya da çözümler listesiyle yaklaşarak değil; insanları, kendilerini ve düşüncelerini sorgulamaya yönelterek; kavramlarını, inançlarını ve ön yargılarını gözden geçirmeye zorlayarak; şaşırtarak, zihinlerinde soru işaretleri oluşturarak; nerede yanlış yaptıklarını görmelerini sağlamaya çalışarak; kullandıkları halde, "adalet, dindarlık, cesaret, ölçülülük" gibi bazı çok önemli kavramların içeriklerini bilmediklerini göstermeye çalışarak; insanların zihinsel uyuşukluklarının üstüne giderek çözmeye çalışmıştır (Cevizci, 2010).

Gündoğdu (2009), eleştirel düşünmenin ne olduğuna ilişkin yanıtın başlangıcının Platon'un Sokratik diyaloglarındaki doğru bilgi arayışına kadar geri götürülebileceğini belirtmektedir. Antik çağ filozoflarından Sokrates, felsefeyi, "neleri bilmediğini bilmek", Platon "doğruyu bulma yolunda düşünsel çalışma" olarak görürken (Toprakçı, 2002), eleştirel düşünmenin ne olduğunu da yanıtlamışlardır. Bu bağlamda "eleştirel düşünme, entelektüel erdemlerin başında gelen bilgelik erdeminden başka bir şey değildir" (Gündoğdu, 2009). Bu açıdan Antiklerin "bilge", modernlerin ise "eleştirel düşünür" olarak nitelendirdikleri insanların temel özelliği aynıdır. Bu özellik, "bilgi ve deneyimle desteklenmiş, akla dayalı ve uygulamaya dönük yargılarda bulunabilmektir" (Lipman 2003, Akt. Gündoğdu, 2009). Bu temel zihinsel özellik dışında bilge ya da eleştirel düşünür olarak nitelendirilen insanların temel eğilimleri, tutumları ve alışkanlıkları da benzer değil midir? Örneğin

Honer ve Hunt'un (1996) ifadesiyle "başkalarının hiç sorgulamaya bile gerek görmeden doğru kabul ettiği şeylerin ötesine geçme arzusu, düşüncelerini akıcı ve tutarlı hale getirme isteği, kendi fikirlerinin yeterliliğini sınamaya istekli olma hali"; Cevizci'nin (2010) ifadesiyle "her şeyi olduğu gibi kabul etmeme, merak etme ve kendisine sunulanla yetinmeme, açık ve sorgulayıcı bir zihin ile hayatın bütün boyutlarını göz önünde bulundurma isteği", Konfüçyüs'ün ifadesiyle "berrak, açık-seçik görme, duyduklarını iyi anlama, konuşmalarında doğru olma, kuşkuya düştükleri zaman sorularını nasıl soracaklarını ölçüp biçme, öfkelendiklerinde sorunları düşünme" (Cevizci, 2010) gibi özellikler de hem felsefi bakış açısına sahip hem de eleştirel düşünen bireylerin ortak özellikleri olarak vurgulanabilir.

Söz konusu özelliklerin benzerliği, şüphesiz felsefenin ve eleştirel düşünmenin bireyin yaşamında gerçekleştirdikleri işlevlerin benzerliğine bağlıdır. Örneğin, her iki kavramın da insan yaşamına kazandırdığı bakış açısının en önemli sonuçlarından biri, "bireyi ezbere yaşama durumundan kurtarması"dır. Ezbercilik, eğitimin dışında, bireyin yaşamıyla, yaşama biçimiyle de doğrudan ilgilidir. Felsefi bakış açısına dayanan, hayatlarında eleştirel düşünmeyi etkin kılan insanlar kendi yaşamları, içinde yaşadıkları toplum ve doğa hakkında daha bilinçli olmakta; bu bilince dayanarak hayatlarını ezbere yaşamaktan kurtarmakta ve dünyada insanca yaşamının olanaklarını aramaya başlamaktadırlar (Günay, 2004). Bunun yanında felsefe ve eleştirel bakış açısı, seçenekleri ayırt etme ve daha iyi kararlar verme konusunda da bireylere yardımcı olur. Filozoflar "bilgi, bilgisizlikten yeğdir, bilinçlilik masumiyetten daha değerlidir" ilkesine sıkı sıkıya bağlıdırlar. İnsanların, problemlerle doğrudan yüz yüze gelebilmesi, tepkilerini doğru ya da yanlış olarak niteleyebilmesi için doğruluk ile yanlışlık, gerçek olanla olmayan, önemli olanla önemsiz olan, arzu edilir olanla istenmeyen arasında bir ayırım yapabilmesi gerekir. Felsefi ve eleştirel bakış açısı, bireyin yanlış olanı kabul etmesini ve önemsiz olanla yetinmesini engeller. Bu sakınma, değişmez yanıtların körü körüne kabul edilmesi değil; eleştirel ayrımların yapılmasını sağlayan ölçütlerin ısrarlı ve sistematik bir biçimde soruşturulması anlamına gelir. Felsefe ve eleştirel düşünme bireylere "kişiden kişiye değişen sorular sorma ve yanıtlar arama, varsayımları belirleme ve aydınlatma, ayrımlar yapma, hayatta anlam bulma kaygısıyla yeni bakış açıları buluncaya kadar araştırma" gibi fırsatlar sunmaktadır (Honer ve Hunt, 1996). Bu özelliklerine bağlı olarak bireyler felsefeyi ve eleştirel düşünmeyi kişisel yaşamlarının bir parçası haline getirmekte ve vazgeçilmez etkinlikler olarak görmektedirler. birey kendisini, yaşamını ve içinde bulunduğu koşulları sorgulaması, gerektiğinde yaşamını derinden etkileyecek değişimlere gitmesi eleştirel zihniyete sahip olup olmamasıyla ilişkilidir. Sokrates'in "Sorgulanmamış yaşam yaşanmamış demektir" yargısı da benzer kaygıların ürünüdür ve felsefenin, dolayısıyla eleştirel düşünmenin, bireysel yaşam açısından taşıdığı değeri göstermesi bakımından dikkate değerdir. Sorgulayan, araştıran bir insandan beklenen; akli işe koşarak, yaşamını düzen ve uyumun egemen olduğu biçimde yaşamasını sağlayacak ilkelere dayandırmasıdır. İnsanın bunu sağlayacak ilkelerin neler olması gerektiğine karar verirken başvurması gereken yol ise sorgulama ve eleştirme sürecidir (Topdemir, 2008).

Felsefenin, Eleştirel Düşünmenin Geliştirilmesiyle Doğrudan İlişkili Olan Unsurları

"Felsefe ile eleştirel düşünme", "bilge ile eleştirel düşünür" kavramları arasındaki güçlü ilişki, temelde felsefenin özelliklerinin, kurallarının, yöntemlerinin ya da kaygılarının eleştirel düşünmenin ilkeleri, eğilim ve becerileri ile benzeşmesinden kaynaklanmaktadır. Alanyazında eleştirel düşünme becerileri ve eğilimlerine ilişkin sınıflamalar (Ennis, 1985; Facione, 1990; Facione ve Facione, 1996; Özden, 1998; Jonassen, 2000; Facione, 2004; Eggen, 2006; Gürkaynak, Üstel ve Gülgöz, 2008; Gündoğdu, 2009) ile felsefede kullanılan kural ve yöntemler, felsefenin kaygıları ve sorumlulukları (Honer ve Hunt, 1996; Toppers, 1999; Horner ve Westacott, 2001; Tanilli, 2006; Bolay, 2007; Topdemir, 2008; Cevizci, 2010) dikkate alındığında, felsefenin unsurlarının, bireylerin eleştirel düşüncelerini geliştirmeye doğrudan ilişkili olduğu söylenebilir. Felsefe ile eleştirel düşünme

kavramlarının kesişim kümesinde yer alan bu unsurlar, “akla dayalı olma; anlamı irdeleme; yansıtıcı düşünme; bilgelik sevgisi – alçakgönüllük; hayret, merak ve kuşku; açıklık, sistematiklik, tutarlılık ve bütünsellik; analiz ve sentez; soru sorma; alternatif arama - doğruyu arama; bilginin kaynağını sorgulama; gerekçeler sunma; önermeler kurma ve çıkarımlarda bulunma; mantıktır.” İzleyen bölümde, söz konusu kavramlar, felsefe alanyazınından yararlanılarak açıklanmıştır.

Felsefe, akla dayalı bir düşünme etkinliğidir: Felsefi düşünce, duygunun, otoritenin ya da geleneğin baskın olma olasılığının daha az olduğu, ussal bir konuma ulaşmaya çalışır (Honer ve Hunt, 1996).

Felsefe, anlamı irdeler: Felsefe her şeyi anlam yönünden irdeleyen bir etkinliktir (Çotuksöken, 2001). Felsefedeki “nedir?”, kavramların anlamını sorar. Bu nedir’de şaşmayla karışık bir araştırma isteği de vardır (Uygur, 2001).

Felsefe, yansıtıcı bir düşünme etkinliğidir: Felsefe, bilginin bilgisi ya da yansıtıcı bir düşünme etkinliğidir. Burada yansıtma, kendi üzerine dönme anlamına gelir. Zihin kendi üzerine dönerek sahip olduğu bilgiler üzerinde düşünür. Felsefe, hayatın kendisi, herhangi bir sanatın icrası ya da bilimsel bilgi üzerinde düşünme, onların temelini ve değerini yoklama, soruşturma etkinliğidir (Arslan, 2005). Diğer bir deyişle felsefe, gözlem ve deneyler sonucunda edinilen bilgi ve kavramsal ürünler üzerinde düşünme, bunları sistemli olarak irdeleme ve sorgulamadır. Bu bağlamda felsefe, düşüncenin yeniden üretilmesi anlamına da gelir (Jaspers, 1997). Felsefe aracılığıyla derinliğine düşünerek ulaşılan görüşlerin kullanılması, felsefecinin kendi yaşayışına yansır (Bolay, 2007). Bu nedenle felsefi bilgi, düşüncenin kendine dönmesi, kendi ürünlerine yönelmesi ile kavranan yansıtıcı (Topses; 1999), içe dönük bir düşünüşün ürünü olarak, derinliği olan bir bilgi türüdür (Bolay, 2007). Bu bilgiye ulaşmada, “örgütlenme, neden bulma, varsayım geliştirme, yordama” gibi eleştirel düşünme becerileri etkilidir (Ünver, 2003).

Felsefe, bilgeliği arayan bir zihinsel tutumdur ve alçak gönüllü bir yaklaşımı içerir: Felsefe (philosophia), “phillia” (sevgi) ve “sophia” (bilgelik) anlamında iki kelimeden meydana gelmiştir ve “bilgelik sevgisi” demektir. Felsefe, noksansız ve tam bir bilgiye ulaşma iddiasında, bilgeliğe ulaşma peşinde değildir. Felsefe, bilgeliği arayan bir zihinsel tutumdur; bilgeliği sever ve ona yönelir (Topses, 1999; Arslan, 2005; Bolay, 2007; Cevizci, 2010). Modern felsefenin kurucusu Descartes (1596-1650) de felsefe sözüyle bilgelik üzerine bir araştırmanın anlatılmak istendiğini, bilgelikten ise bütün her şeyin tam bilgisinin anlaşıldığını ifade etmektedir. Bu bağlamda filozofun en önemli özelliği, “bilgeliği arayan” kişi olmasıdır. Filozof, bilgi ya da bilgeliğe sahip olmaktan, belli bir yere ulaşmış olmaktan çok; onu arayan, “yolda olan” kişidir. Alman filozofu Karl Jaspers da (1883-1969) filozof için “bilgeliğin peşinden koşan” betimlemesini kullanır. Çünkü felsefe, dogmatizme, yani kesin, tam bir ifadeye kavuşturulmuş bir bilgiye dönüştüğünde kendine de ihanet etmiş olur (Cevizci, 2010).

Buradan hareketle felsefe ve filozof sözcüklerinin, alçak gönüllü bir yaklaşım içerdikleri söylenebilir. Bu yaklaşım, doğrudan doğruya her şeyi kuşatan tümel bir bilgiye sahip olmaktan çok, bilginin peşine düşmeyi, her nerede olursa olsun ve kim tarafından ortaya konulmuş olursa olsun, bilgiyi elde etmeyi ve onunla dost olmayı öngörmektedir (Topdemir, 2008). Felsefi alçak gönüllülük, gerçeğe hiç kimsenin diğerinden daha fazla sahip olmadığı anlamına gelir; doğruların hiç kimsenin tekelinde bulunmadığını, araştırılan herkese açık olduğunu ifade eder. Filozofta, dogmatikliğin aksine bir alçak gönüllük vardır. O, gerçeğe ulaşmış olduğunu düşünmez, gerçeği kendi malı hâline getirmez; kendisini haklı kılma ihtiyacı taşımaz; doğruyu bulduğundan emin olmaz, kendi doğrusunu başkalarına zorla kabul ettirme arzusuna yenik düşmez. Dogmatik insanda, gerçeğin araştırılması, bir kesinliğe sahip olduğuna ilişkin yanılığa dönüşebilir. Bu nedenle filozof bilgeliği arar, +

Evrensel anlamda Sokrates’in en yüce erdemin “kendini bilmek” olduğunu belirtmesi, Yunus’un “kendini bilmezsen okumak nicedir“ yargısı alçak gönüllülükle bilgeliği arayışı

örneklendiren sözlerdir (Topdemir, 2008). Yine Eski Yunanistan'da felsefeyi ilk kez "bilgelik sevgisi" ya da " bilgelik arayışı"yla tanımlayan matematikçi ve filozof Pythagoras (MÖ 580-500) da tam bir alçak gönüllülükle kendisini bir filozof olarak değil, "bilgeliği arayan kişi", "bilgelik dostu" olarak tanımlamıştır (Cevizci, 2010).

Felsefi düşünce, hayret, merak ve kuşkudan doğar: Düşüncenin ortaya çıkmasını tetikleyen özelliklerin hayret, merak ve kuşku olduğu kabul edilmektedir. (Jaspers, 1997; Cevizci, 2010; Honer ve Hunt, 1996; Horner ve Westacott, 2001; Topdemir, 2008; Arslan, 2005) Eflâtun ve Aristo, felsefenin doğuş sebebi olarak hayret ve merak duygularını göstermektedirler. Felsefeyle uğraşmanın olmazsa olmaz koşulları merak ve hayret etme yeteneğidir. İnsan, doğası gereği bilme arzu ve gücüne sahiptir; yabancı gördüğü şey karşısında hayret ederek onun ne olduğunu bilmek ister ve ona ilişkin merak duyar (Jaspers, 1997; Cevizci, 2010). İnsanın bu özelliğini İngiliz filozofu Thomas Hobbes "Gördüğü olayların sebeplerini araştırmak insanoğlunun doğasına özgüdür. Bazıları daha çok araştırır, bazıları daha az; ama herkes kendi iyi ya da kötü kaderinin sebeplerini araştırarak kadar meraklıdır." ifadeleriyle açıklar (Cevizci, 2010). Kuşku ise merak ve hayret duygusunun tamamlayıcısı olarak felsefi sorgulamayı harekete geçiren en temel güçtür (Jaspers, 1997). Kuşku, sunulan açıklamayla yetinmeme, var olan şeylerin olduklarından başka türlü olabileceklerini, gerçekliğin görüldüğü gibi olmayabileceğini, görünenin arkasında farklı nedenler olabileceğini düşünme eğilimi olarak ortaya çıkar (Cevizci, 2010). Aynı konuda farklı görüşlerin oluşu ve duyu organlarının aldanması kuşkuyu artırır (Jaspers, 1997).

Kuşkulanarak ve sorgulayarak yaşamının güçlüğü, kuşkunun ve sorgulamanın riskinin zaman zaman kaygıya yol açabilen yapısı karşısında insanların çoğu, felsefeden ve sorgulamaktan vazgeçmeyi; rahat bir yaşamı seçmeyi; alışkanlıklara bel bağlamayı tercih edebilir. Bireysel kimliklerini unutarak kolektif kimliklerine bağlanmayı, örneğin, bir ideolojiye, siyasal partiye, grup ya da kitleye sığınmayı, dünyaya ve topluma bir ideolojinin ya da köşe yazarının perspektifinden bakmayı, haberlerin, yorumların, sloganların doğruluğuna inanmayı isteyebilir. Herkesin yaptığı gibi yapmayı, yaşadığı gibi yaşamayı; farklı düşünce ve hayat tarzlarına kapalı olmayı; dogmatik kalıplar çerçevesinde yaşamayı tercih edebilir. Bütün bu tercihler, kuşkunun ve kuşkuculuğun tam karşısında yer alan dogmatizmle; belli bir ideolojinin, hayat görüşünün, yaşam biçiminin kesinlikle "doğru" ya da "en iyi" olduğuna inanma tavrıyla açıklanabilir (Cevizci, 2010). Dogmacılığın tehlikelerinden kaçınmanın, zihni açık tutmanın, alternatifleri göz önünde bulundurmanın önemini vurgulayan kavram ise kuşkuculuktur. Kuşkuculuk, çoğu zaman felsefi düşüncüyü önelemekte ve harekete geçirmekte; dogmacılığa ve bilgi iddialarına karşı bir panzehir sağlamaktadır (Honer ve Hunt, 1996).

Felsefe tarihinde üretilen bilgiden de kuşku duyanlar olmuştur. Bu kuşkunun nedenleri çeşitlidir. Örneğin, günlük deneylerin, başlıca bilgi kaynağı olan duyuların yanıldığını göstermesi; insanlık tarihinin, bugün apaçık yanlış olduğu kabul edilen pek çok şeyin geçmişte yanılmaz doğrular olarak kabul edildiğini göstermesi; bu durumu bireylerin kişisel yaşamlarında da gözlemlemesi; bilim tarihinin, insanların geçmişte doğru kabul ettikleri birçok 'bilimsel' kuramın bugün doğru olarak kabul edilmediklerini göstermesi; farklı topluluk ya da kültürlerin farklı 'doğru' görüşlere sahip olması gibi. Kuşkunun doğmasında etkili olan bütün bu nedenler, felsefe dilinde kuşkuculuk olarak adlandırılan bir akımın doğmasını sağlamıştır (Arslan, 2005). Felsefi açıdan sağlıklı bir tutum olarak kuşkuculuk, felsefenin kendi yapısından-ruhundan kaynaklanır (Honer ve Hunt, 1996; Horner ve Westacott, 2001; Topdemir, 2008; Arslan, 2005). Honer ve Hunt'a göre (1996) kuşkuculuk, "bilgi, mantıksal ispatlamanın ötesindedir, kesin değildir ya da tamamen olanaksız bir şeydir" biçiminde ifade edilebilecek görüşün adıdır (Honer ve Hunt, 1996). Diğer bir deyişle kuşkuculuk, temelde herhangi bir şeyin bilinebileceği, insanın bilgiye sahip olduğu iddiasına meydan okur (Horner ve Westacott, 2001). Kant'ın işaret ettiği kuşkuculuk, "özel nedenlerden hareketle diğerlerinin bilgi olarak kabul ettiği şeylerin geçerliliğinden ve kesinliğinden kuşku duyan kişinin" temsil ettiği akımdır. Kant kuşkuculuğu, "gerekçeleri, temelleri olmadığı sürece herhangi bir görüşü, iddiaı

kabul etmeme” olarak görmektedir. Kuşkucu bir filozof, bilgi iddialarını, bu iddiaların temelinde bulunan dayanakları, ölçütleri, gerekçeleri çürüterek reddetmeye çalışır. Bunu yaparken de kendi payına, kendisinden önce gelen bütün insani bilgi ya da deney birikimini ciddi bir biçimde sorgulama, çözümlenme ve eleştirme ile işe başlar (Arslan, 2005).

Felsefi düşünce, açık, sistematik, tutarlı ve bütünseldir: Bireyin felsefeye ihtiyaç duymasının nedenlerinden biri, zihinsel-kavramsal karışıklıklarını giderme isteğidir. Örneğin insanlar imtiyaz kavramını hak kavramıyla, tarafsızlık kavramını öznellik kavramıyla, isteme kavramını ihtiyaç duyma kavramıyla, fiyat kavramını değer kavramıyla, zenginlik kavramını başarı kavramıyla karıştırabilmektedir. Bu noktada felsefe, bu zihinsel karışıklığı giderebilecek, kavramsal açıklığı sağlayacak olan güçtür. Çünkü felsefe, insana birçok konuda doğru ve açık seçik bir biçimde düşünebilmeyi; diğer bir deyişle, kavramları açıklığa kavuşturup, düşünceleri sağlam bir şekilde temellendirmeyi öğretir (Cevizci, 2010). Filozof, anlam kargaşasının ya da güvenilir olmayan bilgilerin ötesine geçmekten; anlamları açıklığa kavuşturmadan, kavramların kesin anlamlarını ve kavramlar arasındaki ilişkileri belirlemekten, sözcükleri dikkatli bir biçimde ve tutarlı olarak kullanmaktan, dili açık ve kesin kullanmaktan sorumludur. Çünkü felsefe yapmak (varsayımları belirlemek, bir problemle ilgili bakış açısını netleştirmek, anlam alışverişinde bulunmak), sözcüklerin kullanılma biçimleriyle ve çıkarımların kuruluş ve değerlendiriliş biçimleriyle ilgilenmeyi gerektirir. Anlatılmak isteneni açık bir biçimde ifade etme ve başkaları tarafından ifade edilenleri dürüstçe anlamaya çaba gösterme sorumluluğu, iletişim sanatıyla ilgilenmeyi; terimlerin dikkatle seçilmesini, kavramları sistematik olarak ilişkilendirmeyi, düşünce ve deneyimlerin her iki taraf açısından da anlaşılabilir diyaloglar halinde düzenlenmesini gerektirir. Düşüncelerin açıklığı, ifade ediliş biçimleriyle; uygun sözcüklerin seçilmesiyle, sözcüklerin dikkatli seçilmesiyle ve net kullanılmasıyla; bulanık ya da belirsiz biçimde kullanılmamasıyla ilgilidir. Bu noktada eleştirel düşünme, dilin birimlerinin, düzenli ve anlaşılır bir söylem biçiminde tutarlı olarak örgütlenmesine bağlıdır. Kısaca, savunulabilir sonuçlara ulaşmak için gerçekleştirilen akıl yürütme sürecinde “eleştirel düşünme” ile “kesin, anlamlı bir dil” felsefenin en güvenilir araçları arasındadır (Honer ve Hunt, 1996).

Felsefe yaparken açıklık kadar işe koşulması gereken diğer ölçütler, sistematiklik, tutarlılık ve bütünselliklerdir (Cevizci, 2010). Felsefe, iyi bir biçimde yanıtlandıkları takdirde insanı bilgeliğe ulaştıracak belirli sorular ve konular üzerine sistemli, tutarlı ve bütünsel bir düşünmedir (Bolay, 2007). Felsefe, evrene, dünyaya, doğaya, insana ve tüm insan ürünlerine yönelik, örgütlenmiş düşünce ürünleri ortaya koymakla yükümlüdür (Topses, 1999). Buna bağlı olarak filozoflar, sistematik olabilmek için, kendi görüşlerini düzenlemek, tutarlı ve bütünsel hale getirebilmek için büyük çaba harcarlar (Honer ve Hunt, 1996). Felsefenin sistemliliği, geliştirilen düşüncelerin ilgili konuda bir bütün meydana getirmesi; ele aldığı soruları bir sistem içinde, bilimlere ve çeşitli alanları kaplayacak biçimde yanıtlamak isteği anlamına gelir. Felsefenin tutarlılığı, felsefi akıl yürütmelerin çelişki içermeyen sağlam akıl yürütmeler olmasını ifade eder. Felsefenin bütünselliği ise, bir konu ya da sorunu, tek bir yönüyle değil bütün yönleriyle ele alması, hemen her konuda bütünlüklü ve kuşatıcı sonuçlara ulaşmaya çalışması anlamına gelir. Felsefi bilgi, parçalara ayırmadan, bütünlüğü koruyarak elde edilen bir bilgidir; nesnelere ve evrenin tümünü açıklamaya çalışır (Cevizci, 2010).

Felsefe, çözümleyici (analitik) ve bileşimcidir (sentez): Felsefi düşüncenin iki önemli özelliği, çözümleyici (analitik) ve bileşimci (sentez-kurucu-inşa edici) olmasıdır (Topses, 1999; Arslan, 2005; Cevizci, 2010).

İnsanların, düşünme sürecinde, kimi zaman önemli yanlışlar yapmalarının ya da tartışmalarda tıkanmalarının altında genellikle analiz becerileriyle ilgili eksiklikler vardır. Bu yüzden felsefenin en önemli işlevlerinden biri, analiz yapabilmesidir (Cevizci, 2010). Felsefede kişi, kendisinin de içinde bulunduğu ve bir parçasını teşkil ettiği dünyayı anlamak ve kavramak için kendisine sunulan her türlü bilgi, deneyim, algı ve sezgi sonuçlarından oluşan düşünceleri analiz eder (Arslan, 2005;

Cevizci, 2010). Bu analiz sürecinde kişi, kavramları açık ve net hâle getirmek, kavramlar arasındaki ilişkileri belirlemek, akıl yürütmelerin mantıksal yapısını incelemek ve düşüncelerini temellendirip sınamak gibi zihinsel etkinliklerde bulunur. (Cevizci, 2010). Diğer bir ifadeyle, filozoflar, düşünceleri analiz ederken; sözcük ve kavramların etimolojik anlamlarına (kökenlerine) ulaşırlar, kavramların dil dışı karşılıklarıyla ilişki kurarlar, semantik analizlerini yaparlar, verileri ve verilerden çıkan uygulama alanlarına ilişkin kavramları, kuramsal bütünlükleriyle çözümlerler. Bütün bu sürece kılavuzluk eden güç ise yine felsefenin, irdeleyici ve eleştirici işlevidir (Topses, 1999).

Zihnin tek tek bilgi parçalarını birleştirmesi ve onlara bir bütün üzerinden anlam yüklemesi pek çok araştırmacıya göre zihnin en temel özelliğidir. Parçalar ve sahip olunan birbirinden kopuk bilgiler, bütünsel bir düzlemde birleştirildikleri, ilişkilendirildikleri takdirde anlam kazanırlar (Cevizci, 2010). Buna bağlı olarak filozoflar, dünyayı parçalanmış ya da parçalarına ayrılmış bir halde bırakmazlar. Bir diğer düşünme eylemiyle çözümlenmiş, üzerinde düşünülmüş, aydınlığa kavuşturulmuş malzemeden ya da verilerden hareketle dünyayı yeniden inşa ederler, kurarlar, bir birlik ve bütünlüğe kavuştururlar. Bu da felsefenin bileşimci-bütünsel-kavrayıcı özelliğinin sonucudur (Arslan, 2005; Cevizci, 2010). Felsefe, varlık alanlarının bütününe yönelir; onlar arasındaki bağıntı ve ilişkilere yönelir; bütünlük içinde spesifik alanı temellendirir, sorgular (Topses, 1999). Ayrıca felsefe etkinliği, bilimsel bilgileri kuşkucu bir yaklaşımla eleştirerek bunlardan yeni düşünceler üretir. Felsefe, bilimlerin ürettiği bilgileri ya da zihnin önceden kazandığı birikimleri de kullanarak yeni ve bütünlleştirici bilgi elde eder. Buna bağlı olarak felsefi bilgi bütünlleştirici-sentezci bir bilgidir (Bolay, 2007).

Felsefe, soru sorma ile başlar: Felsefeye giden yol, insanın kendisiyle konuşmasıyla, kendisine sorular sormasıyla başlar. Felsefe, tam, kesin, değişmez ve tek bir yanıt olmayan sorulara yanıt getirme girişimi, getirilen yanıtların yeni sorulara yol açtığı sürekli ve bitimsiz bir düşünme çabasıdır (Günay, 2004). Buna bağlı olarak filozoflar, zamanlarının çoğunu, önemli soruları dikkatli bir biçimde formüle etmekle geçirirler (Honer ve Hunt, 1996). Felsefede yeni ve özgün bir sorunu ortaya atmak, en aşağı bir felsefi soruna yeni bir cevap vermek kadar değerlidir (Arslan, 2005). Hatta Sokrates'e göre felsefe sorulara yanıt vermektan çok yanıtları sorgulamakla sorumludur (Honer ve Hunt, 1996).

Felsefe, sürekli olarak alternatifi - doğruyu arar: İnsanın, "bilme" eylemini ve bunun ürünü olan "bilgi"yi, yanıtlardan geçmeden, yanıtları ayıklamadan ve elemeyen kazanması güçtür. Bu durumda yanılma, bilmenin olumsuz koşuludur; en azından, herhangi bir konuda bilgi edinme eyleminin başlangıç aşamasında kaçınılmaz bir durumdur. Yanılma durumu, doğru anlama durumuyla karşılaştırıldığında aşılması gereken bir olumsuzluktur. Ancak insana özgü çalışma, emek, doğruyu bulma çabası; insanın yaşaması ve var olması, bu çelişkiye bağlıdır. O halde bilgi, örüldüğü yanılımlar ağıyla birlikte, insan hayatının sürekliliği demektir (Günay, 2004).

Sokrates'in, dogmatizmi tümüyle yadsıyan bir temel yaklaşımı benimseyerek "Bildiğim tek şey hiçbir şey bilmediğimdir" sözü, doğruya ulaşma çabasının ürünüdür (Gökberk, 1990) Felsefi düşünce, mutlak ve son doğrulara ulaştığı iddiasında olan bir düşünce değildir; felsefede "olmuş bitmişlik", "kesinlik" yoktur. Çünkü felsefe, sürekli bir soruşturma etkinliğinden meydana gelir (Cevizci, 2010). Felsefi bilginin, katı ve değişmez değil esnek bir bilgi oluşu, kendini sürekli yenileyebilmesini sağlamaktadır. Felsefede önemli olan, sorulara yanıt aramak gayreti içinde olmaktır. Felsefi bilgi, bilimlerin verilerini ve günlük hayatla ilgili sorunları aşarak onları akıl ile temellendirmeyi hedeflemektedir. İnsanın zihninde beliren sorulara kesin bir yanıt bulması her zaman mümkün olmayabilir. Felsefe tarihi, örneğin Platon'un, gençliğinde yazdığı diyaloglardaki bazı fikirlerinden yaşlılığında vazgeçtiğine; Kant'ın, Saf Aklın Eleştirisi'nde metafiziğe kapıyı kapatırken, sonraki kitaplarında bu kapıyı araladığına; Wittgenstein'in 1929'dan sonra, önceki fikirlerine tamamen karşıt olan fikirler ileri sürdüğüne şahitlik etmiştir (Bolay, 2007).

Felsefi bilginin çoğulcu niteliği, insanın mutlak bilgiyi elde edemeyeceğinin bir kanıtıdır (Öner, 1995). Felsefede belli bir konuda tek bir doğru görüş yoktur; aynı konuda alternatif görüş ve teoriler olabilir. Dolayısıyla felsefede bir konuda çok sayıda alternatif görüş ortaya çıkmaktadır. Örneğin "neyin gerçekten var olduğu" sorusu felsefi bir sorudur ve düşünce tarihinde bu soruya farklı, hatta karşıt yanıtlar verilmiştir. Pek çok felsefeciye göre gerçekten var olan maddeyken, bazıları için ruh ya da zihindir. Felsefede aynı konuda farklı görüşlerin ortaya çıkışı, düşünce tembellerini kuşkuculuğa sürükler. Felsefi düşünce, farklı filozofların alternatif görüşleriyle zenginleşir (Cevizci, 2010).

Kısaca Berkeley'in ifadesiyle (1685-1753) "felsefe, hikmetin ve doğrunun araştırılmasından ibarettir" (Bolay, 2007). Amerikan filozofu William James'in ifadesiyle "felsefi çalışma, sürekli olarak bir alternatif arama alışkanlığı" (Honer ve Hunt, 1996) demektir.

Felsefe, bilginin kaynağını sorgular: Felsefenin amacı; ön yargısız, güvenilir, iyi temellendirilmiş bilgi elde etmektir (Bolay, 2007). Felsefi bakış açısının getirdiği sorgulama ve eleştiri, bireyin bilgilerini değerlendirmesini ve değiştirmesini, doğru bilgi olarak sunulan/aktarılan şeylerin, gerçekte öyle olup olmadıkları konusunda kuşkucu ve bilinçli bir tutum geliştirmesini sağlar (Günay, 2004).

Felsefe, gerekçeler sunmayı gerektirir: Felsefi düşüncünün belirleyici özelliklerden biri, bireyi, evetlediği her şey ya da çıkardığı her sonuç için gerekçeler göstermeye zorlamasıdır (Honer ve Hunt, 1996). Gerekçeler, felsefede kullanılan doğrulama ya da temellendirme yöntemleridir. Filozof, öne sürdüğü düşünce ya da tezi başka düşünce ya da önermelere dayanarak gerekçelendirir; tezinin dayanaklarını ortaya koyar (Cevizci, 2010). Birey, ancak bir şeyin doğru ya da gerçek olduğu iddiasını desteklemek için kanıtlar sunmaya başladığında; örneğin bir siyasal tutumu ya da bir ahlaksal yargıyı diğerine karşı savunmak için gerekçeler gösterdiğinde felsefi bir işe girmiş demektir (Honer ve Hunt, 1996).

Felsefe, önermeler kurmayı ve çıkarımlarda bulunmayı gerektirir: Önermeler, mantıksal akıl yürütme sürecinde anahtar öğelerdir. Bir önerme, bir durumun ya da ilişkinin mevcut olduğunu öne süren ya da iddia eden cümledir. Hem anlam ifade eder hem de ya doğru ya da yanlış olması gerekir. Filozoflar öncelikle önerme kurmak için ciddi çaba harcarlar, ardından ise sonuçlara ya da genellemelere bir temel sağlamak üzere önermelerin birbirlerine bağlanma biçimlerini çözümlerler. Önermeler, mantıkçıların "çıkarm" adını verdikleri bir yapı içerisinde bir araya getirilebilir. Bir çıkarım, iki ya da daha çok önermeyi içeren bir önerme kümesidir. Bu önermelerden biri, savunulan temel fikri ifade eden sonuç; diğerleri ise sonucu desteklemek için ileri sürülen gerekçeleri ifade eden öncüdür. Bir çıkarım, ayrıca, herhangi bir önerme grubu olarak tanımlanabilir; önermelerden biri, kendisine kanıt oluşturan diğer önermelerden çıkar.

Bir sonuca yönelmesi amaçlanan bir dizi çıkarımı kurma ve değerlendirme işlemini ele alan bir felsefi etkinlik, eleştirel düşünmeyi gerektirir. Eleştirel düşünme değerlendirilirken, genellikle çıkarımların ne ölçüde sistematik bir biçimde düzenlenip sunulduğuna bakılır. Sözcükler belirsiz, çıkarımlar kötü bir biçimde sunulmuşsa bulanık düşünülmüş demektir. Örneğin "Bilim, tek geçerli bilme yoludur", "İnsanlar doğaları gereği bencil ve hırslıdır", "Güzellik, bakanın gözüindedir", "Az gelişmiş ülkelerde şiddet yoluyla devrim hem gerekli hem arzu edilir bir şeydir" gibi önermeler üstünde daha eleştirel bir biçimde düşünülmesine yardımcı olması için şöyle sorular sorulabilir: "Önerme tarafsız bir üçüncü kişiye makul ya da yeterli görünecek mi?", "Eğilimler, önyargılar ve seçici algılama açık bir şekilde görülmüş ve bunlardan kaçınılmış mı?", "Önermenin anlamı belirsiz mi, karanlık ya da kendi içinde tutarsız mı?", "Bulanık ya da açık bir imlemden yoksun mu? Yoksa, birbirini dışlayan düşünceleri mi bir araya getiriyor?", "Önermenin doğruluğunu kuşkulu bir duruma sokan istisnalar ya da karşı örnekler var mı? İlgili durumların yüzde kaç uyuyor? Karşıt deliller ne kadar sağlam?", "Önermelerin kabul edilmesi, mantıksız ve arzu edilmeyen sonuçları kabul etmek anlamına geliyor mu?", "Önerme saçma ya da daha önceki akıl yürütmeden ya da tecrübeden

çıkarılmış, üzerinde düşünülüp taşınmış yargıları açıkça yadsıyan bir sonuca yol açıyor mu?” Bütün bu sorular, söz konusu önermelerin eleştirel bir biçimde çözümlenmesi için bir temel sağlar (Honer ve Hunt, 1996).

Felsefe, akıl yürütme kurallarını inceler: Felsefi yöntemin özü kurallara uyarak aklını iyi kullanmaktan geçer. Felsefenin kavramları iyi kullanabilmek ve organize edebilmek için kullandığı akıl yürütmede en büyük rolü, mantıki bağlantı ve zincirleme gidiş oynar (Bolay, 2007). Bu noktada mantık, düşünmenin ilkelerini; düşüncelerin dayandığı işlemlerin doğru olarak yürütülebilmesi ve geçerli olabilmesi için, diğer bir deyişle düşüncelerde, yargılamalarda bir doğruluk, düzgünlük ve tutarlılık olabilmesi için gereken bir takım kuralları koyar. Mantık, her şeyden önce "doğru düşünme sanatı"dır ve mantığın temel amacı düşünmeyi araştırmaktır. Bunu ise doğru düşünmenin ve doğru bilgi edinmenin koşullarını belirleyerek, akıl yürütmeden başlayıp, düşünmenin ilkelerini ortaya koyarak yapar (Tanilli, 2006; Bolay, 2007)

Eleştirel düşünme ile mantık arasında güçlü bir ilişki vardır. Mantığı incelemek, sonuçlara ulaşırken kullanılan akıl yürütme kurallarını incelemektir. Mantıksal akıl yürütme, çağdaş felsefi incelemelerin en önemli alanlarından biridir. Mantıksal akıl yürütme, ancak kanıtlar, önermeler biçiminde ifade edildiği ve bu önermeler birbirine, öncüller ve sonuç olarak biçimsel bir biçimde bağlandıkları zaman ortaya çıkar. Nedenler olsa bile, kanıtlar önermeler biçiminde, önermeler de çıkarım biçiminde düzenlenmedikçe, ulaşılan sonuca “mantıksal” denemez. Filozoflar mantıksal akıl yürütmenin yapısıyla ilgilenirler, akıl yürütmenin mantıksal biçimleri kadar yanıltıcı biçimlerini de belirlemeye çalışırlar. Mantıkçılar sadece önermeler arasındaki ilişkilerle ve çıkarımın mantıksal düzeniyle ilgilenirler. Mantıkçılar, iyi (doğru) çıkarımları kötü (yanlış) çıkarımlardan ayırt etmede kullanılan yöntem ve ilkeler üstünde çalışırlar (Honer ve Hunt, 1996).

Mantıksal akıl yürütmedeki bir hata, yanıltmaca olarak adlandırılır. Yanıltmaca, doğru gibi gözüken; fakat aslında yanlış olan akıl yürütmelerdir (Honer ve Hunt, 1996; Sönmez, 2008). Eğer bir çıkarımın yapısı hatalıysa ya da çıkarımın dili birden çok anlama geliyor ya da karışıklığa yol açıyorsa o çıkarımın sonucuna güvenilemez. Bireylerin, sunulan söylemlerde kullanılan yanıltmacaları bilmeleri, yapılan mantık hatalarını yakalayabilmelerini sağlar. Felsefenin cazibesine kapılanların, herşeyden önce eleştirel düşünme ve mantıksal akıl yürütmenin zihinsel zorluklar getireceğini ve özel bir yeterlik gerektireceğini kabul etmeleri gerekir (Honer ve Hunt, 1996).

2. SONUÇ

“Felsefe ile eleştirel düşünme”, “bilge ile eleştirel düşünür” kavramları birbiriyle yakından ilişkilidir. Bu ilişki, temelde felsefenin özelliklerinin, kurallarının, yöntemlerinin ya da kaygılarının eleştirel düşünmenin ilkeleri, eğilim ve becerileri ile benzeşmesinden kaynaklanmaktadır. (1) Felsefi düşünmenin, eleştirel/sorgulayıcı bir düşünme olması; (2) felsefi çalışmaların kural ve yöntemlerinin, felsefenin kuramsal kaygılarının (açıklık, sistematiklik vb.) eleştirel düşünmenin ilkeleriyle paralel olması; diğer bir deyişle; felsefi düşüncenin yapısal özelliklerinin, eleştirel düşünme eğilim ve becerilerine işaret etmesi; (3) felsefe yapmanın eleştirel düşünmeyi gerektirmesi ve eleştirel düşünmenin felsefi bir etkinlik olması; (4) felsefi tutum ile eleştirel düşünmeye yönelik eğilimin eşgüdümlü olması ve (5) “bilge” ve “eleştirel düşünür” olarak nitelenen bireylerin temelde aynı özelliklere sahip olması felsefe ile eleştirel düşünme arasında güçlü ilişkiye işaret etmektedir. Bu ilişkiden hareketle bu çalışmada, “felsefe” ve “eleştirel düşünme” kavramlarının kesişim kümesinde yer alan alt kavramlardan hareket edilerek felsefenin-felsefi düşüncenin, eleştirel düşünmenin geliştirilmesiyle doğrudan ilişkili olan kurallarına, yöntemlerine ve kaygılarına açıklık getirilmiştir.

Felsefe ve eleştirel düşünme alan yazını incelendiğinde, felsefenin; “akla dayalı olması; her şeyi anlam yönünden irdeleyen, yansıtıcı bir düşünme etkinliği olması; bilgeliliği arayan bir zihinsel

tutum olması ve alçak gönüllü bir yaklaşımı içermesi; hayret, merak ve kuşku duygularından doğması; açıklık sistematiklik, tutarlılık ve bütünsellik gibi ölçütleri işe koşması; çözümleyici ve bileşimci olması; işe sorular sormayla başlaması; sürekli bir soruşturma etkinliği olarak alternatifin ve doğrunun peşinde olması; ön yargısız, güvenilir, iyi temellendirilmiş bilgi elde etmeyi amaçlaması; bireyi gerekçeler göstermeye; önermeler kurmaya ve çıkarımlarda bulunmaya zorlaması; sonuçlara ulaşırken kullanılan akıl yürütme kurallarını incelemesi” eleştirel düşünmenin geliştirilmesindeki önemini göstermektedir. Bu bağlamda (eleştirel) düşünme eğitiminin, felsefenin sözü edilen unsurlarına ilişkin bilgisi ve farkındalığı olan, felsefi tutumun ve düşüncenin özelliklerini bilen ve hayatına geçiren öğretmenler tarafından uygulanması önemlidir.

3. KAYNAKLAR

- Abrami P. C., Bernard, R. M., Borokhovski, E., Wade, A., Surkes, M. A., Tamim, R. & Zhang, D. (2008). Instructional interventions affecting critical thinking skills and dispositions: A stage 1 meta-analysis. *Review of Educational Research*, 78(4), 1102-1134.
- Alkın, S. (2012). *İlköğretim öğretmenlerinin “eleştirel düşünmeyi destekleme davranışlarının” değerlendirilmesi*. Yayınlanmamış doktora tezi. Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Arpaçay, M. M. (1999). *Liselerimizde felsefe dersinin müfredatı üzerine bir inceleme cumhuriyet dönemi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Arslan, A. (2005). *Felsefeye giriş*. 8. Baskı. Ankara: Adres Yayınları
- Beckett, R. G. (1996) *Critical thinking and self efficacy in autodidactic learning: The effects of program type, self esteem and program characteristics*. Unpublished doctorate thesis. Connecticut Üniversitesi. United States.
- Beyer, B. K. (1990). What philosophy offers to teaching of thinking. *Educational Leadership*, 47(5), 55-60
- Bolay, S. H. (2007). *Felsefeye giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları
- Bozoğlu, Ö. (2008). *Felsefe dersinde eleştirel düşünme becerilerinin kazandırılmasına ilişkin öğretmen ve öğrenci görüşleri*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara
- Branch, J. B. (2000). *The relationship among critical thinking, clinical decision-making, and clinical practice: A comparative study*. Unpublished doctoral dissertation. University of Idaho, Idaho.
- Cevzici, A. (2010). *Felsefeye giriş*. Ankara: Nobel Yayın
- Çotuksöken, B. (2001). *Felsefeyi anlamak felsefe ile anlamak*. İstanbul: İnkılap kitabevi
- Direk, N. (2004). *Küçük prens üzerine düşünmek*. İstanbul: Pan yayıncılık
- Dombaycı, M. A. (2002). *Ortaöğretimde öğretim ilke, yöntem ve teknikler açısından felsefe öğretimi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Dombaycı, M. A. (2008). *Türkiye’de ortaöğretimde felsefe öğretiminin değerlendirilmesi*. Yayınlanmamış doktora tezi. Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Eggen, P. D. (2006). *Strategies and models for teachers: Teaching content and thinking skills*. Boston: Pearson College Division
- Eğitim Sen. (2011). *Düşünme eğitimi dersi zorunlu olmalı ve felsefe öğretmenlerince verilmelidir*. 08.12.2013 tarihinde http://www.egitimsen.org.tr/genel/bizden_detay.php?kod=424#.Usif2tJdXcA adresinden alınmıştır.
- Ennis, R. H. (1985). Goals for critical thinking curriculum. In A. Costa (Ed.), *Developing minds* (s. 54-57). Alexandria, VA: Association for Supervision and Curriculum Development.
- Ennis, R. H. (1985). A logical basis for measuring critical thinking skills. *Educational Leadership*, 43(2), 44-48
- Facione, N. C. ve Facione, P. A. (1996). Externalizing the critical thinking in clinical judgment. *Nursing Outlook*, 44, 129-136.
- Facione, P. A. (1990). *Critical thinking: A statement of expert consensus for purposes of educational assessment and instruction*. Millbrae, CA: The California academic Press.
- Facione, P. A. (2004). *Critical thinking: What it is and why it counts*. California: Academic Press.
- Gelen, İ. (2002). Sınıf öğretmenlerinin sosyal bilgiler dersinde düşünme becerilerini kazandırma yeterliklerinin değerlendirilmesi. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü E-Dergi*, 10(10), 100-119.
- Gökberk, M. (1990). *Felsefe tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

- Günay, M. (2004). *Metinlerle felsefeye giriş*. Adana: Karahan Kitabevi
- Günay, M. (2011). Felsefe eğitimi ve öğretimi üzerine. felsefe'nin aynasında siyaset. Özel bölüm - ilk ve orta öğretimde felsefe. *Özne Dergisi*, 8(15), 163-167.
- Gündoğdu, H. (2009). Eleştirel düşünme ve eleştirel düşünme öğretimine dair bazı yanılgılar. *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1), 57-74
- Gürkaynak, İ., Üstel, F. & Gülgöz, S. (2008). *Eleştirel düşünme*. İstanbul: Eğitim Reformu Girişimi.
- Honer, S. M. Ve Hunt, T. C. (1996). *Felsefeye çağrı*. (Çev: H. Ünder). Ankara: İmge Kitabevi
- Horner, C. ve Westacott, E. (2001). *Felsefe aracılığıyla düşünme*. (Çev: A. Arslan). Ankara: Phoenix Yayınevi
- Millî Eğitim Bakanlığı (MEB). (2014). *Öğretim programları*. 02.01.2014 tarihinde <http://ttkb.meb.gov.tr/www/ogretim-programlari/icerik/72> adresinden alınmıştır.
- Jaspers, K. (1997). *Felsefe nedir?* (Çev: İ. Z. Eyüboğlu). İstanbul: Say Yayınları
- Jonassen, D. H. (2000). *Computers as mindtools for schools: Engaging critical thinking*. New Jersey: Merrill ve Prentice Hall.
- Kaya, H. (1997). *Üniversite öğrencilerinde eleştirel akıl yürütme gücü*. Yayımlanmamış doktora tezi. İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul
- Kefeli, İ. (2011). Felsefe öğretiminde yeni bir model arayışı: Ayşe Teyze'nin çantası. Jean Baudrillard Özel Bölüm-Felsefe eğitimi ve çocuklar için felsefe. *Özne Dergisi*, 8(14), 199-210.
- Kefeli, İ. ve Kara, U. (2008). Çocukta felsefi ve eleştirel düşüncenin gelişimi. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 41(1), 339-357
- Keskin, A. (2009). *İlköğretim düşünme eğitimi dersi (6.,7., ve 8. Sınıf) öğretim programının değerlendirilmesi*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Hatay.
- Kızıltan, Ö. (2012). Felsefe öğretimi sorunları ve yeni yaklaşımlar. *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi*, 1(4), 334-342
- Küçük Kurt, S. (2006). *Lise ve dengi okullarda öğrencilerin felsefe dersine karşı olan tutumları*. Yayımlanmamış Yüksek lisans tezi. Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Lipman, M. (1991). *Thinking in education*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Marashi, S.M.(2008) Teaching philosophy to children: A new experience in Iran. *Analytic Teaching*, 27(1), 12-15
- Mengüşoğlu, T. (1985). *Felsefeye giriş*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Millî Eğitim Bakanlığı (MEB). (2012). *Düşünme becerileri dersi (1-8. Sınıflar) öğretim programı*. 12.12.2012 tarihinde <http://ttkb.meb.gov.tr/www/ilkogretim-duygusal-ve-sosyal-gelisim-dusunme-becerileri-ve-yaratici-dusunme-dersleri-ogretim-programlari/icerik/147> adresinden alınmıştır.
- Nagel, T. (2004). *Her şey ne anlama geliyor? Felsefeye küçük bir giriş*. (Çev: H.Gündoğdu). İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Onosko, J. J. (1991). Barriers to the promotion of higher order thinking in social studies. *Theory and Research in Social Education*, 19(4), 340-365.
- Öner, N. (1995). *Felsefe yolunda düşünceler*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi
- Özden, Y. (1998). *Öğrenme ve öğretme*. Ankara: Pegem-A Yayıncılık.
- Paul, R. (2005). The state of critical thinking today. *New directions for community colleges*, 130, 27-38
- Paul, R. ve Sriven, M. (1987). *Critical thinking as defined by the national council for excellence in critical thinking*. 05.10.2009 tarihinde <http://www.criticalthinking.org/aboutct/definecriticalthinking.cfm>. adresinden alınmıştır.
- Paul, R. W. (1991). Staff development for critical thinking: Lesson plan remodelling as the strategy. In A.L. Costa (Ed.). *Developing minds (A resource book for teaching thinking)*. Revised Education, Alexandria, Virginia: ASCD.
- Serdar, B. (1998). *Lise öğretmenlerini öğrencilere bilimsel düşünmeyi kazanmaya yönelik tutumları ve görüşleri*. Yayımlanmamış Yüksek lisans tezi. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon.
- Sönmez, V. (2008). *Bilim felsefesi*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Şahinel, S. (2002). *Eleştirel düşünme*. Ankara: Pegem Yayıncılık.
- Şengül, C. (2007). *Fizik öğretmenlerinin eleştirel düşünme eğilimi düzeyleri ve düzenledikleri etkinliklerde eleştirel düşünmenin yeri*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

- Tanilli, S. (2006). *Yaratıcı aklın sentezi felsefeye giriş*. İstanbul: Alkım Yayınevi
- Topdemir, H. G. (2008). *Felsefe*. Ankara: Pegem Akademi
- Toprakçı, E. (2002). *Eğitim üzerine*. Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Topses, G. (1999). *Felsefeye giriş felsefe düşüncesinin gelişimi*. Ankara: Turhan Kitabevi
- Uygur, N. (2001). *Felsefenin çağırısı*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları
- Ülger, M. (2012). Düşünme eğitimi dersi. *Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim*, 146, 67-72.
- Ülken, H. Z. (2010). *Aşk ahlakı*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ünver, G. (2003). *Yansıtıcı düşünme*. Ankara: Pegem A Yayıncılık.
- Vansielegem, N. (2005). Philosophy for children as the wind of thinking. *Journal of philosophy of education*, 29(1), 19-35
- Yıldırım, C. (1997). *Bilimsel düşünme yöntemi*. İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- Yılmaz, Z., Cihan, M. ve Şahin, Ç. (2005). Felsefe öğretmenlerinin öğretim yöntemlerini kullanma düzeylerinin öğretmen öğrenci görüşleri açısından değerlendirilmesi. *Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 11, 199-213.